

УДК 316.624:94(477+100):355.3

DOI 10.30970/VSO.2024.18.04

**Вимушене переміщення цивільного населення:
історико-соціологічний аналіз досвіду насильства
у Другій світовій війні та сучасній російсько-українській війні**

Т. Д. Лапан

Львівський національний університет імені Івана Франка,
Львів, 79000 вул. Університетська 1, кім. 318,
тел. 0975486012, tetianalap@yahoo.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7727-6879>

О. С. Химович

Львівський національний університет імені Івана Франка,
Львів, 79000 вул. Університетська 1, кім. 318,
тел. 0978428932, o.khymovych@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9511-3435>

У сучасному світі насильство залишається потужним інструментом контролю, підкорення та досягнення політичних та економічних цілей. Особливо актуальним є вивчення феномену насильства в умовах воєн, які суттєво змінюють соціальні, економічні та культурні структури суспільств. Дослідження має на меті розкрити механізми насильства, спрямованого проти цивільного населення під час воєн. Ця стаття зосереджує увагу на історико-соціологічному аналізі примусового переміщення та праці цивільного населення, порівнюючи досвід Другої світової війни та сучасної російсько-української війни. У статті розглядаються як прямі форми насильства, такі як примусове переміщення та депортації, так і структурне насильство, що проявляється у створенні умов, які обмежують базові права й свободи. Особливу увагу приділено паралелям між тоталітарними режимами нацистської Німеччини та сучасної росії, які використовували і продовжують використовувати подібні методи для досягнення своїх ідеологічних, політичних та економічних цілей.

Методологічною основою роботи є порівняльний аналіз, який дозволяє простежити спільні риси та відмінності між історичними та сучасними випадками примусового переміщення цивільного населення. Аналізується роль насильства як фактора дестабілізації суспільства та способу підриву національної ідентичності через демографічне ослаблення й руйнування соціальної структури.

@ Т. Лапан, О. Химович

Ключові слова: насильство, форми насильства, насильство і війна, «нові війни», насильство щодо цивільного населення, інструменти насильства, примусове переміщення, примусова праця, порівняльний метод дослідження, Друга світова війна, російсько-українська війна

У процесі соціально-історичного розвитку та під впливом сучасних глобальних трансформацій людства на поч. ХХІ ст. насильство зберігає свою актуальність, змінюючись лише у формах. Феномен насильства має місце як у мирному житті суспільств, так особливо, отримує розповсюдження під час воєн. Гострота, чутливість і складність проблеми насильства особливо під час російсько-української війни, спонукали до історико-соціологічного аналізу проблеми. Насильство існує у відкритих і прихованих/латентних формах у всіх сферах суспільного життя: політичній, економічній, духовній, сімейно-побутовій, і має універсальний характер. У сучасному світі війни (а з ними і різні сфери і засоби/інструменти/методи застосування насильства), залишаються частиною глобальної реальності, що впливає на людство загалом. Збройне протистояння на Близькому Сході, війна в Україні та численні збройні протистояння в Африці демонструють, що насильство продовжує формувати політичний та соціальний порядок сьогодення. Глобалізація трансформує природу конфліктів, роблячи їх більш розпорошеними і багатофакторними. Глобальні взаємозв'язки створюють нові форми війни, такі як тероризм і гібридні війни, в яких національні кордони більше не є визначальними факторами, а насильство отримує більш нормалізоване, легітимне, символічне, структурне та інституційне значення. На фоні цього поступово формується інтегративне осмислення феномену насильства в контексті розвитку своєрідної об'єднаної парадигми, яка дозволяє виділити як пряме насильство, що полягає в безпосередньому навмисному/усвідомленому застосуванні фізичної сили або влади над об'єктом насильства (особи чи групи), яка має примусовий характер, так і структурне насильство, пов'язане зі створенням певних умов (структур), що обмежують запити, потреби та інтереси певних осіб та груп.

Сучасна дослідниця феномену війни Мері Калдор у праці «Нові та старі війни: організоване насильство в глобальну епоху» аналізує сутність війни у глобалізованому світі, висуваючи кілька ключових ідей, які допомагають зрозуміти, як змінилися характер і динаміка сучасних конфліктів порівняно з традиційними війнами. Калдор пропонує концепцію «нових воєн», які відрізняються від «старих», класичних війн ХХ ст. Старі війни, такі як світові війни, були міждержавними конфліктами, які велися регулярними арміями з чіткими фронтами, і мали мету знищення чи підкорення ворога. Натомість «нові війни» в епоху глобалізації мають

переважно внутрішньодержавний характер, але мають глобальні наслідки. Вони характеризуються розмитими межами між війною, організованою злочинністю та політичним насильством, а також часто включають недержавних акторів (партизанські групи, воєнізовані формування, терористичні угруповання). «У «нових війнах» насильство часто спрямоване не на досягнення військових цілей, а на дестабілізацію суспільства, терор серед цивільного населення та знищення певних етнічних або релігійних груп (Українське суспільство в умовах війни, 2024).

Примусове переміщення мільйонів людей через воєнні дії є спільною рисою/характеристикою багатьох воєн, зокрема, Другої світової війни та сучасної російсько-української війни. російсько-українська війна, яка триває вже понад десять років, продемонструвала масштабні порушення прав людини, зокрема, вимушене переміщення мільйонів українців, які опинилися під загрозою обстрілів, окупації та примусового вивезення/виселення на територію росії. Ці події викликають паралелі з історичними прикладами насильства, зокрема, під час Другої світової війни, коли переміщення цивільного населення також набувало масового характеру через агресивні дії нацистської Німеччини. Під час Другої світової війни мільйони людей були вимушені покинути свої домівки через бойові дії, окупацію, а також через примусову мобілізацію до праці на території III Райху. Поняття примусова чи обов'язкова праця означає будь-яку роботу чи службу, яку вимагають від якої-небудь особи під загрозою певного покарання, і для якої ця особа не запропонувала добровільно своїх послуг (Конвенція про примусову чи обов'язкову працю, 1930, Конвенція про рабство, 1926).

Конвенція про примусову чи обов'язкову працю Міжнародної організації праці від 28.06.1930 № 29 (Ратифікація від 10.08.1956) та Конвенція про рабство від 25 вересня 1926 р. наголошували, що країни мають прийняти заходи до того, щоб примусова праця не призвела до умов, аналогічних рабству (Конвенція про примусову чи обов'язкову працю, 1930, Конвенція про рабство, 1926). Примусова праця – це ключова тема для вивчення історії України, оскільки вона відображає складні відносини між українським суспільством і панівними режимами. Це поняття також має важливе значення для розуміння травматичних наслідків, які вплинули на соціальну, політичну та культурну тканину українського суспільства (Енциклопедія Українознавства).

На сьогодні російсько-українська війна знову актуалізувала питання насильства проти цивільних через вимушене/примусове переміщення населення. Дослідження історичних паралелей між цими двома війнами дозволяє краще зрозуміти природу насильства проти цивільних, його механізми, а також наслідки для українського суспільства, які його пережили і переживають сьогодні заново. Важливо розглянути не лише масштаби та форми вимушеного переміщення, але й те, як це явище

На сьогодні російсько-українська війна знову актуалізувала питання насильства проти цивільних через вимушене/примусове переміщення населення. Дослідження історичних паралелей між цими двома війнами дозволяє краще зрозуміти природу насильства проти цивільних, його механізми, а також наслідки для українського суспільства, які його пережили і переживають сьогодні заново. Важливо розглянути не лише масштаби та форми вимушеного переміщення, але й те, як це явище відображає більш глибокі соціальні, економічні, політичні та культурні зміни, яким чином формуються нові форми насильства до цивільного населення. Тема статті є надзвичайно актуальною, оскільки сучасний світ, на відміну від середини ХХ ст., має значно більше міжнародних інструментів для захисту цивільного населення, однак ці механізми не спрацьовують і часто є малоефективними. Тому, аналіз історичних і сучасних прикладів може стати основою для формування нових підходів для захисту цивільних у зонах конфлікту та мінімізації вимушеного переміщення у формуванні нового світового порядку.

Застосування методу порівняння до переміщення населення до Третього Райху та на територію рф, є складним і залежить від контексту історичних подій. Порівняння дозволяє виявити подібності в методах репресивних режимів, наприклад: використання примусової праці для економічних цілей та переселення як інструмент ідеологічного контролю над населенням. Порівняння допомагає зрозуміти, як відбувалися подібні практики, чому і в яких нових формах повторюються у сучасному світі. Історичні паралелі допомагають краще пояснити сучасні явища, особливо якщо йдеться про політику тоталітарних чи авторитарних держав. Використання історичних прикладів у дискусіях про сучасність може зацікавити суспільство історією та підвищити її значущість для сучасного розуміння подій. З одного боку, порівняння може призводити до надмірного спрощення складних історичних явищ, коли втрачаються важливі деталі, тому важливо врахувати контекст, у якому відбувалися і відбуваються події, щоб не допустити прямого ототожнення. З іншого боку, зрозуміло, що контекст розгортання воєн є інший, але «стара» форма насильства, яку застосовували і сьогодні застосовують залишається одна і та ж – переміщення/виселення/депортація/експлуатація. Дослідники часто порівнюють нацизм і сталінізм, щоб виявити схожі механізми політик, репресій, пропаганди та контролю; порівнюють колоніальної політики різних імперій, щоб зрозуміти спільні риси імперського панування. На нашу думку, тема переміщення населення як одного з інструментів/методів насильства, може бути також проаналізована шляхом порівняння. Окрім того, вона дозволяє простежити і нові форми насильства над цивільним населенням, які ще не використовувалися попередньо.

Переміщення населення завжди використовувалося як інструмент зламу і розмивання ідентичності, деморалізації населення та знищення можливого су-

протіву. Українці впродовж XX і вже у XXI ст. зазнали численних примусових вивезень і переселень (депортацій, евакуацій, переміщень), що вже залишили і сьогодні знову творять нові глибокі травми пам'яті. Порівняння примусової праці українців під час Другої світової війни з сучасними подіями російсько-української війни має як спільні риси, так і важливі відмінності. Спільно, обидва явища є прикладами порушення прав людини та зневаги до людської гідності, хоч контекст воєн різниться. Це порівняння важливе, тому що допомагає: побачити схожість у механізмах тоталітарного впливу, усвідомити постійність загроз для людської гідності в умовах війни та акцентувати увагу на необхідності міжнародного втручання для захисту жертв війни. Обидва випадки свідчать подібно про використання ідентичних інструментів насильства (примусового переміщення і використання примусової праці), репресій та ідеологій як інструментів для досягнення політичних та економічних цілей.

Переміщення українського населення для примусової праці в Третньому Райху була складовою нацистської ідеології, геополітичної та економічної стратегії експлуатації «унтерменшів» (недолюдей). Наприкінці 1940 р. паралельно із планом «Барбаросса» розроблявся план економічної експлуатації окупованих територій. Це так звана «Зелена папка» Герінга, відповідно до якої розроблявся «Генеральний план «Ост». Тут вже йшлося про класичну колонізацію: Україна мала перетворитися на сировинний придаток, а населення мало бути виселене і частково ліквідоване. Нацисти вважали східноєвропейців «нижчими расами», придатними лише для фізичної праці. Саме так з ідеологічної позиції німецьке політичне і військове керівництво ставилося до слов'ян. У роки Другої світової війни нацистському режимові була необхідна експлуатація здебільшого некваліфікованої робочої сили зі східних окупованих територій для функціонування воєнної економіки III Райху. Варто пригадати, що українська етнічна територія на час Другої світової війни була розділена, і входила до різних окупаційних зон: Райхскомісаріат Україна, прифронтова зона, дистрикт Галичина, який входив до Генерал-Губернаторства (створеного з частини території Польщі і українських земель).

Захопивши територію України, німці розділили українські землі на декілька частини. Більшість центральних і східних областей відійшла до райхскомісаріату Україна. Західноукраїнські області – Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська – на правах окремого дистрикту (округу) під назвою «Галичина» були включені 1941 р. до складу Генерал-Губернаторства, яке охоплювало польські землі з центром у Кракові. ГГ розглядалося не як окупована територія, а як складова частина великого німецького Райху. Це був один із найважливіших факторів, які визначили своєрідний статус ГГ (включно з Галичиною) серед інших окупованих нацистами земель України.

У вересні 1939 р. на території Райху найшвидше опинилися українці з Галичини та Холмщини – полонені військовослужбовці польської армії, які, потрапивши у німецький полон з часом були переведені у розряд цивільних робітників. У статті використані матеріали інтерв'ю з колишніми примусовими робітниками у III Райху, зібраних авторкою Лапан Т.Д. у Львові і Львівській області впродовж 1996-2000 рр. (сформований власний архів записів інтерв'ю. Зібрано бл. 150 записів інтерв'ю); під час стажування у Канаді у 2000 р. записано 42 свідчення (сформований і переданий в Архів усної історії Інституту Історичних Досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка); ще 40 інтерв'ю записані впродовж 2005-2007 рр. для міжнародного проекту Рабська та примусова праця. О. Химович була рекрутером і працювала над транскриптами проведених інтерв'ю.

Цивільні українці з дистрикту Галичина розпочали добровільно і добровільно-примусово виїжджати на роботи до Райху через запроваджений рекрутинг влітку 1941 р. Виїзд добровільно чи умовно добровільно з Райхскомісаріату Україна (окупованої території УРСР) розпочався із початку 1942 р. З боку німецької окупаційної влади від початку рекрутингових акцій застосовувалися різні методи тиску. Така добровільно-примусова форма може бути означена як структурне насильство, тобто створення таких умов, які впливають і змушують людей до відповідних дій.

Перехід від концепції «бліцкригу» до концепції тривалої війни на виснаження, призвів до широкої агітаційної кампанії нацистів в Райхскомісаріаті Україна, яка розпочалася взимку 1942 р. Добровольцям обіцяли гідну заробітну плату, гаряче харчування та догляд за рідними, на час перебування працівника в Німеччині. Пропаганда тривала протягом кількох наступних місяців. Однак вже від її початку почали ширитись чутки про нелюдські умови, в яких працюють українці в Райху. Кампанія з рекрутингу/мобілізації не змогла залучити достатньої кількості добровольців. Таким чином частину українців мобілізували шляхом пропаганди, заманюючи обманом, обіцяючи хороші умови праці і проживання та відповідну зарплату. Масовий примусовий набір цивільної робочої сили на Сході (включаючи українські землі) почався після появи нового циркуляра А. Розенберга, 6 березнем 1942 р. У ньому вже безапеляційно вимагалось направити до Райху «східних робітників». Набір робітників зі Сходу планувався проводитись на добровільних засадах, але якщо визначена цифра не була б досягнута, він мав здійснюватись примусово. Почалось примусове вербування людей, хоча пропаганда все ще називала їх добровольцями. За короткий період часу німецькі військові були змушені вдаватися до масових облав, рейдів, залякувань, часто використовуючи хитрощі, націлюючись на великі зібрання людей, такі як відвідування церков, базари, кінотеатри тощо. Групи людей виводили з заходів, завантажували у машини (згодом у товарні вагони поїздів) і

і примусово вивозили до Райху. Запроваджена система з обіцянок, соціального тиску і брутального терору дала змогу у 1942 р. вивезено з українських територій понад мільйон цивільних робітників. Ще одну частину українців, мобілізували із сільських територій, де старости або війти сіл, на свій розсуд мали обрати для мобілізації певний «контингент» (відповідну кількість) молодих українців для відправлення на роботи до Райху. У першу чергу до Райху відправляли “асуспільний елемент”, членів багатодітних родин, сиріт і напівсиріт. Так, наприклад, А. Яник пригадує, що із сім’ї, де було 11 дітей, до Німеччини потрапило двоє (Інтерв’ю з А. Яник записане у Торонто 20.11.2001 р.). Л. Ковальчук-Качка переконана, що її забрали до Німеччини тому, що вона була сиротою: “Мене не було кому захистити, кому за мною обстати” (Із спогаду Лесі Ковальчук – Качки, 28. 11. 2001.). (Інтерв’ю з А. Яник записане у Торонто, 20.11.2001 р.).

Про насильницькі методи набору робітників з Генерал Губернаторства йшлося у листі керівника УЦК. Український Центральний Комітет (УЦК) – українська суспільно-громадська установа, яка в 1939-1945 рр. діяла в Генеральній губернії, визнана німецькою владою і нею контрольована. Весь час очільником УЦК був Володимир Кубійович. Позаяк інші українські установи в Генеральній губернії гітлерівська влада ліквідувала, в обсяг діяльності УЦК входили майже всі ділянки українського життя, за винятком політичного.

В. Кубійовича до генерал-губернатора Франка від 25 лютого 1943 р.: “Загальна нервовість ще більше посилюється неправильними методами “вербування” робочої сили, що все частіше застосовуються останніми місяцями. Дике безцеремонне полювання на людей, що проводиться скрізь у містах і селах, на вулицях, площах, вокзалах, навіть у церквах, а також уночі у помешканнях, похитнуло в населення почуття безпеки. Кожен чувається у небезпеці через те, що його будь-де і будь-коли може раптово і неочікувано затримати поліція та приволокти у збірний табір. Я дозволю собі навести декілька прикладів з відповідними доказами. В повіті Заліщики (Чортківська округа) в листопаді минулого року заряджено перевірку всіх чоловіків, від 1910-го до 1920-го року народження. Коли вони зібралися, вибраних негайно забрали на поїзд і відправили до Райху. Такого набору робітників до Райху досі ще не було в інших збірних громадах Чортківської округи. Уряд праці в Білій Підляській зробив набір молоді з торговельної школи. Урядники замкнули браму школи і двері кляс, що викликало паніку серед учнів, а навіть їх утечу крізь вікна. Подібні випадки мали місце у Володаві та Грубешеві. Наслідок такий, що школи на довгий час замкнені” (Україна у другій світовій війні у документах. С. 86) Щоб підтримати порядок в областях Генерал Губернаторства, В. Кубійович радить радикально змінити поведінку німецької адміністрації: “Передумовою для цього є – замість безглузлого полювання на людей – планомірна мобілізація населення

для праці в Райху...» (Україна у другій світовій війні у документах. С. 92). Однак звернення керівника УЦК не призвели до порозуміння з німецькою адміністрацією, тим більше, не змінили методів мобілізації робочої сили окупантами.

Перші кроки в якості вивезених на роботи до Райху були однаково важкими та принизливими для усіх українців, незалежно від місця їх проживання. Мобілізованих робітників перевозили у вщент заповнених товарних поїздах, у жахливих санітарно-гігієнічних умовах. Нормою під час перевезення були відсутність медичного обслуговування, брутальне поводження з боку охорони, погане харчування або повний дефіцит їжі. Перед відправкою до місць праці чи уже на території Райху українці проходили так зване «чистилище» – дезінфекцію і медичний огляд. У дезінфекційних пунктах чоловічий персонал обслуговував жінок, і навпаки, що для традиційного суспільства було явищем, яке порушувало звичні гендерні норми та викликало почуття дискомфорту.

Для підтвердження зацитуємо спогад А. Варварук: «То було страшно, в першій мірі тому, що треба було розібратися наголо, а як для молодої людини, то було щось трагічне розібратися, а там мужчин повно працювало, і треба було переходити тоді до лікаря, і всюди, і то все відбувалося наголо. Наго. Це було треба все перейти, а те було страшно, так трагічно для молодої людини» (Інтерв'ю з А.Варварук записане у Торонто 31.10.2001).

Далі робітники прибували в арбайтсамти або у «дурганстабори», звідки їх призначали на роботу до німецьких господарів бауерів або на працю на заводи і фабрики. Використання рабської та примусової праці (нім. *Zwangsarbeit* – «примусова» або «каторжна/рабська праця») в нацистській Німеччині та на окупованих Третім Райхом територіях Європи під час Другої світової війни набуло безпрецедентних масштабів. Примусова праця стала життєво важливою частиною німецької економічної експлуатації завоюваних територій і сприяла масовому знищенню населення в окупованій Європі. Примусова чи рабська праця є одним із трагічних аспектів функціонування військової економіки, коли держави або окупаційні режими використовують нелегальні насильні методи для залучення робочої сили. Це включає і переселення цивільного населення, і використання праці військовополонених та репресії проти населення, що відмовляється працювати. Нацистська Німеччина примусово вивезла приблизно 13.5 млн. людей із майже двадцяти шести європейських країн, причому близько двох третин з них походили з Центральної та Східної Європи (Spoerer Mark. С. 253). Питома вага українців – 2,4 мільйони вивезених на працю до Райху була однією з найвищих в Європі.

Поняття «*Fremdarbeiter*» вживалося для позначення іноземних працівників, які працювали примусово або за контрактом у Німеччині. Серед переміщених до Райху іноземних робітників (*Fremdarbeiter*) була створена ієрархічна систе-

трудових відносин, яка будувалася на основі національної приналежності. *Gastarbeitnehmer*, так звані «гостьові працівники» зі Скандинавії та Італії, мали найвищий статус. До складу *Zwangsarbeiter* входили *Militärinternierte* (військові інтерновані), військовополонені та *Zivilarbeiter* (цивільні робітники). Саме до цієї категорії робітників належали польські і українські в'язні, а також переміщені для примусової праці українські робітники з Генерал Губернаторства. Вивезені з Генерал Губернаторства частіше працювали у сільському господарстві на фермах, на невеликих приватних фабриках, у готелях, магазинах, пошті, де умови праці і побуту здебільшого були кращими від таборів праці, де працювали оstarбайтери. «І так неофіційна і недокладна статистика показувала менш-більш, що на село ішло $\frac{3}{4}$ наших робітників, а $\frac{1}{4}$ до промислу» (Паньківський К., С. 207). Однак становище тої четвертої частини примусових робітників із Галичини (ширше Генерал Губернаторства), які працювали на великих фабриках і заводах, дуже часто було подібним до становища оstarбайтерів. Нелегко було українцям в аграрному секторі, де праця була фізично важкою, невнормованою, часто також неоплачуваною або малооплачуваною. З іншого боку, для переважної більшості українських робітників характер роботи був знайомий, адже вони були мобілізовані саме зі сільської місцевості. Працюючи на німецьких фермах базові потреби українських робітників були задоволені. Німецькі господарі здебільшого лояльно відносилися до робітників-українців. Найбільшою проблемою, через які виникали конфлікти на початкових етапах після переїзду, була мова спілкування. Лише після того, як українці навчилися розуміти господарів-німців, ситуація з умовами праці і проживання для українців складалася на краще.

Українці з дистрикту Галичина при наявності «аусвайсу»-виказки (посвідчення особистості) мали певні подібні права як і робітники інших прирівняних національностей. Зусиллями УЦК галицькі українці мали змогу не носити позначки «OST» чи «P», оскільки Комітет мав право видавати їм так звані виказки-аусвайси про те, що їх власник є українцем з Генерал Губернаторства (Паньківський К., С. 201) Про обов'язкову наявність свідоцтва про народження чи іншої посвідки особи для оформлення виказок неодноразово повідомлялося і нагадувалося українцям у газетах Львівські Вісті і Краківські Вісті (Виказки від УКК для робітників, які виїжджають на роботи. С.2.)

Вони, у першу чергу, могли здійснювати вільний вихід за межі табору (чи з помешкання господарів), зустрічатися зі своїми земляками, мали можливість купівлі продуктів харчування та інших необхідних речей (отримували безцугшайни), листувалися, отримували посилки з дому, мали релігійну опіку (Романишин П., С. 208–225).

Bezugsschein з німецької перекладається як «талон», «купон» або «документ на отримання». Це поняття часто використовувалося для позначення офіційного дозволу на

отримання товарів, продуктів чи послуг, особливо в умовах їхнього дефіциту під час війни.

“Вісті” та журнал “Дозвілля”. Митрополит А. Шептицький не один раз під час воєнних подій на релігійні свята надсилав «Письма-послання» до вивезених на працю вірян греко-католицької церкви (Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. С.138) Діяльність церкви на території Райху полягала в організації Служб для віруючих українців. Церква долучалася, в основному, на релігійні свята (Різдво, Великдень) до організації збору і пересилання харчових посилок, святкових привітань, літератури для мобілізованих на працю українців.

“Вісті” – український часопис, який почав видаватися у Берліні з січня 1943 р. Цей тижневик призначений виключно справам українських робітників з Генерал Губернаторства. “Вісті” видавався Німецьким Фронтом Праці. Тижневик подавав нові розпорядження німецького уряду, повідомляв про культурне життя на батьківщині. Відповідальним редактором був Б. Кравців.

Це в свою чергу, були кращі умови аніж в оstarбайтерів. Українцями з Генерал Губернаторства опікувався УЦК, а також Українська Установа Довір’я (УУД). Офіційна назва установи в німецькій мові: «Ukrainische Vertrauensstelle im Deutschen Reiche». У літературі можна зустріти: «Українська установа довір’я», «Українське бюро довіри», «Українська служба довіри», «Комісаріат для українських справ у Німецькій державі». УУД виникла у 1938 р., її директором було обрано М. Сушка. Основне завдання УУД полягало в тому, щоб вести точний облік українців, котрі прибували до Райху як політичні втікачі, а згодом як цивільні робітники. Ця ж установа виробляла і надавала виказки для цивільних робітників у Райху, які вважалися особистим документом конкретної особи. Вона ж видавала “виказки” військовополоненим польсько-німецької війни 1939 р., що забезпечувало їх статус як цивільних робітників. Водночас УУД не мала доступу до таборів ОСТ, а також до таборів, де знаходилися радянські військовополонені (с.184 Яріш В. С. 184; Суховерський М. Мої спогади; Яріш В., С. 25, Бурім Д. В., С. 371–396).

УЦК організовував збирання посилок з літератури та харчів, святочних привітань для українців у Райху з Генерал Губернаторства. Зокрема ця тема висвітлюється в таких публікаціях в пресі воєнного часу: (Не забувайте про наших сестер і братів на чужині! // Львівські вісті. 1943. 14-15 січня. Ч. 7. С. 3; Наш обов’язок – держати зв’язок з нашими робітниками у Німеччині // Львівські вісті. 1943. 4 березня. Ч. 47. С. 1; Книжки для робітників та полонених збираємо в цьогорічному березні // Львівські вісті. 1943. 13 березня. Ч. 55. С. 1; Писанка для робітників у Німеччині та полонених // Краківські вісті. 1943. 13 травня. Ч. 99. С. 2; Книжка для робітників у Німеччині // Краківські вісті. 1943. 28 жовтня. Ч. 241. С. 3.)

Найбільше досягнення УЦК це постійна робота його діячів над справою отримання паспорта українською та німецькою мовами, що полегшувало подальше перебування українських робітників у Райху. Незважаючи на всі зусилля УЦК, К. Паньківський зазначав, що діяльність цієї організації була недостатньою: “Рух робітників був надто великий, щоб можна було його вповні опанувати. Нам недовистало працівників з досвідом у цій ділянці суспільної опіки. До того причинилися також у невеликій мірі несвідомість деяких наших робітників, їх підозріливість і недовір’я. Та передовсім брутальність і безоглядність німецького начальства...” (Паньківський К., С.208). І все ж УЦК намагався вберегти українське населення від надмірних мобілізаційних наборів на працю, захистити новонабраних українських робітників у Райху від зловживань, надати їм можливість відчувати себе на рівні з робітниками, котрі потрапили сюди з інших європейських країн. Незважаючи на достатньо високий добровільний виїзд на роботи до Райху серед українців з Генерал Губернаторства (з дистриктом Галичина), фактично, усі вивезені українські робітники потрапляли у неволю, а їх праця переставала носити характер добровільної трудової діяльності в належних умовах і з відповідним винагородженням. У такій складній ситуації галицькі українці шукали таких засобів самооборони і захисту своїх прав, як легально існуючі громадські інституції. Однак незважаючи на усі намагання, українські робітники отримували знижену заробітну плату та продовольчі пайки, не могли користуватися громадськими приміщеннями (наприклад, громадським транспортом, ресторанами чи церквами), а деякі з них як і поляки повинні були носити знак «Р» прикріплений до одягу. Загальні умови перевезення, проживання, праці були важкими для усіх українців, але існувала певна відмінність у трактуванні нацистською владою і німецьким населенням оstarбайтерів (з східних теренів радянської України) та примусових робітників з Генерал Губернаторства.

Ostarбайтерами були робітники, насамперед, із Райхскомісаріату Україна. Східних українців, зазвичай, скеровували до таборів праці, де їм доводилося працювати на великих фабриках і заводах. Багато робітників загинуло внаслідок нелюдських умов – жорстокого поводження, недоїдання, тортур, відсутності медичного обслуговування, які були основними причинами смерті українців. Інші стали жертвами бомбардування союзників та обстрілів впродовж війни. Робочий день був надзвичайно тривалим, до 12-14 годин. Оплата була символічною або взагалі відсутньою. Гроші, які номінально виплачувалися, часто йшли на оплату їжі чи житла. Українців, які потрапили на примусові роботи з Райскомісаріату позначали спеціальними нашивками (напис «OST»), обмежували у пересуванні, соціальному контакті та доступі до медичної допомоги. За найменшу непокору або спроби втечі загрожували суворі покарання, включно з тілесними покараннями, ув’язненням чи навіть стратою. Основні положення стосовно використання праці східних робітників були викладені в так званих Указах про оstarбайтерів, які підготувала спеціальна комісія РСХА і підписав Генріх Гімлер 20 лютого

1942 р. Вони передбачали контроль над їхньою працею, пересуванням, дозволяям і навіть статевим життям. На виробництві ізолювали від німців і решти іноземних робітників, видавали кошти, що становили половину, а то й третину зарплати німця, з яких до того ж вираховували гроші на їх утримання. Норми харчування були найнижчими серед решти категорій іноземних робітників у Німеччині. Штрафні санкції за трудові та політичні провини включали широкий спектр заходів від тілесних покарань до відправлення на кілька тижнів до штрафного чи концентраційного табору. За сексуальні контакти оstarбайтера з німкеню – смертна кара для чоловіка і концтабір для жінки. Упродовж війни законодавство щодо східних робітників змінювалося. Наприкінці 1942 р. оstarм дозволили листуватися з рідними (надсилати дві листівки на місяць), з листопада 1943 р. – виходити за межі табору з відома керівництва, наприкінці 1944 р. норми харчування вихідців із Радянського Союзу були прирівняні до норм інших іноземців.

Наприкінці війни примусових робітників було репатрійовано, частину з них – насильно. Ті оstarбайтери-українці, які після закінчення війни потрапили до таборів для переміщених осіб в західних зонах окупації, могли обирати самостійно чи повертатися в СРСР, чи мігрувати за кордон. Згідно з угодами, підписаними на Кримській та Потсдамській конференціях, репатріація була обов'язковою для осіб, які були громадянами СРСР до 1939 р. Більшість робітників-українців з дистрикту Галичина (ширше Генерал Губернаторства) після завершення війни, використали таку можливість та мігрували до Америки і Канади, створивши і підсиливши хвилю повоєнної міграції. Ті оstarбайтери-репатріанти, які потрапили в радянську зону окупації, без винятків примусово були повернені в СРСР. Вони проходили перевірку й фільтрацію у таборах і збірно-пересильних пунктах Наркомату оборони та фільтраційних пунктах НКВС СРСР. Близько половини з них отримали змогу повернутися до попереднього місця проживання, близько 20% чоловіків після звільнення мобілізували до Червоної армії, ще частину (близько 20 %) – скерували на примусові роботи у трудові батальйони, ще частину – заарештували (Мартін Шульце Вессель М., Грицак Я). Репатріантів-українців репресували за звинуваченнями в колабораціонізмі та зраді Батьківщині, і відразу відправили у віддалені райони СРСР. На тих, хто повернувся в СРСР заводилися фільтраційні справи після відповідних перевірок. Оstarбайтери потерпали через санкціоновану державою стигматизацію, у спеціальній відмітці у їхніх паспортах (та паспортах їх дітей та родичів) згадувався час перебування у Німеччині під час війни. Як результат, багато робочих місць в СРСР були для цієї групи недоступними. Оstarбайтери часто були остракізовані радянським суспільством, що допомагала зробити і сприяла цьому радянська влада. Багато колишніх примусових робітників свідчили про те, що після війни вони все життя зазнавали підозр і часом навіть

осуду з боку своїх співвітчизників, багато з яких звинувачували їх у тому, що вони були зрадниками. У 1946 р. Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі визнав нацистську практику вигнання та примусової праці іноземців як злочин проти людяності і порушення норм міжнародного права. Питання визнання примусових робітників жертвами нацизму й досі залишається у правовій колізії, поза межами міжнародно-правового та внутрішньодержавного регулювання російсько-українська війна, окрім використання старих форм насильства щодо цивільного населення (переміщення, депортація, експлуатація), принесла із собою нові форми, які значно трансформували традиційні методи впливу на цивільних.

Терор проти цивільних став не лише наслідком військових дій, але й цілеспрямованим інструментом ведення війни. Масові обстріли житлових районів, шкіл, лікарень та іншої цивільної інфраструктури стали звичним явищем, що має на меті дестабілізувати життя суспільства. Використання зброї, яка завдає невибіркового руйнувань, таких як касетні боєприпаси та вакуумні бомби, підсилює руйнівний ефект цього насильства. Особливу роль у цій війні відіграє інформаційно-психологічне насильство, яке включає масові кампанії дезінформації, спрямовані на залякування, деморалізацію та маніпуляцію свідомістю як військових, так і цивільних. Соціальні медіа стали платформою для поширення страху та створення недовіри до української влади, що є однією з важливих складових сучасної гібридної війни. Таким чином, нові форми насильства, які спостерігаються в умовах російсько-української війни демонструють еволюцію сучасних форм насильства щодо цивільного населення. Вони спрямовані не лише на досягнення військових цілей, а й на підірив соціальної структури, демографічного потенціалу та національної ідентичності українського народу. Якщо аналізувати старі форми, такі як примусове переміщення, то воно отримує нових форм, наприклад, масова депортація дітей, переміщення українського населення під приводом евакуації і т.і.

Примусове переміщення знову набуло безпрецедентних масштабів у російсько-українській війні. росія систематично вивозить українців, включаючи дітей, на свою територію, використовуючи інструмент «фільтраційних таборів» для зачистки населення. У цих таборах проводяться принизливі перевірки, які включають фізичні катування, вилучення документів, фізичні огляди. Такі дії спрямовані на деморалізацію та придушення опору серед населення окупованих територій. Систематичне руйнування критичної інфраструктури створює нестерпні умови для виживання. Цивільне населення, позбавлене доступу до їжі, води, тепла й медикаментів. Цивільні змушені залишати свої домівки у добровільно-примусовий спосіб, тому що були створені такі умови, коли неможливо залишатися за місцем свого проживання. Примусова праця на окупованих територіях також стала характерною рисою російсько-української війни. Місцеве населення використовують для відновлення

Місцеве населення використовують для відновлення зруйнованої інфраструктури в інтересах окупаційної адміністрації. Особливу увагу привертає експлуатація дітей і молоді, яких залучають до пропагандистських заходів.

З початком повномасштабного вторгнення росія почала переміщення українців (включаючи дітей) на свою територію. Основною метою дій рф є: демографічне послаблення України, руйнування її національної ідентичності та створення підконтрольних регіонів без місцевого населення. Причини переміщення населення з українських територій, мають подібні імперіалістичні та геополітичні ознаки, як і в III Райху. Як зазначалося, ситуація воєнних дій істотно впливає на процеси переміщення цивільного населення під час будь-яких воєнних дій. Бойові дії, небезпека і страх за своє життя змушують людей полишати постійне місце свого проживання. Водночас важливо ідентифікувати і фіксувати факти примусового переміщення (тобто насильницького переміщення цивільних у межах території держави) або депортації (примусового переміщення цивільних на територію іншої держави) українських громадян окупаційною владою чи армією супротивника, бо такі дії визначені як міжнародний злочин. Пряма заборона на примусове індивідуальне чи масове переселення або депортацію осіб, які перебувають під захистом, з окупованої території на територію окупаційної держави чи будь-якої іншої держави, незалежно від того, чи є вона окупованою, встановлена статтею 49 Женевської конвенції про захист жертв війни 1949 р. та статтею 85 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій.

Перше офіційне повідомлення української влади про «примусове вивезення» українців до рф з'явилося 26 березня 2022 р. Віце-прем'єр-міністерка – міністерка з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України І. Верещук повідомила, що кількість насильно депортованих росією українців складає майже 40 тисяч осіб (Аналітичний звіт, 2023). Українська влада не мала власних джерел інформації та оцінювання кількості громадян України, які були депортовані до рф чи рб через тимчасову відсутність контролю за окремими ділянками російсько-українського кордону внаслідок захоплення території України армією рф. За даними УВКБ ООН, станом на 3 жовтня 2022 р. на території російської федерації переміщено 2,852 млн. українських громадян, і ще 15 932 громадянина України перебувають на території республіки білорусь. Відповідно до даних російської сторони, станом на 3 жовтня 2022 р. на територію російської федерації прибуло більше 4,5 млн. осіб, зокрема 685 тисяч дітей (Аналітичний звіт, 2023). Майже через рік від початку війни, 16 січня 2023 р. в Україні проходила пресконференція на тему: «Під знаком депортації: як росія краде дітей та незаконно переміщує громадян України». Відбулася презентація аналітичного звіту Коаліції «Україна. П'ята ранку», де звернено увагу на масштаби переміщень цивільного населення і систематичність їх основи.

За словами очевидців, під час депортації до рф російські військові знаходили людей у схованках (підвалах будинків, дитячих садочків), змушували їх виходити під загрозою смерті або переконували у насильний спосіб у необхідності «виїзду», посиляючись на майбутні зачистки та «рівняння всього із землею». Людей також затримували просто на вулицях. Подекуди населення вивозили обманом (під виглядом «евакуації» на підконтрольну Україні територію). Незважаючи на наявність маленьких дітей, літній вік, людей змушували йти пішки (іноді до 6 км) до місць розташування фільтраційних пунктів чи до автобусів, якими їх транспортували до фільтраційних пунктів.

У спеціальних пунктах, де розгорнуті так звані «фільтраційні табори» можуть видати «довідку» про проходження фільтрації – або ж затримати для детальнішої перевірки. За інформацією постійного представника України при міжнародних організаціях у Відні, а також за даними звіту дослідників Єльського університету за підтримки Держдепартаменту США, станом на серпень 2022 р. ідентифіковано 21 фільтраційний табір, зокрема в селі Козацьке (Новоазовський район), у селі Василівка, у Донецьку, у селах Макіївка, Бугас (Волноваський район), Оленівка (Бахмутський район), Оленівка (Волноваський район). За інформацією Головного управління розвідки Міноборони України, людей із окупованого міста Рубіжного Луганської області вивозили на фільтрацію в Старобільськ, Луганськ і Сорокине, а із захопленої Попасної – в Первомайськ і Кадіївку Луганської області. Також є дані про те, що фільтраційний табір був облаштований у селі Велика Лепетиха Херсонської області. Громадяни, які намагалися виїхати з території бойових дій, за наказом російських військових піддаються принизливим процедурам: їх примушують роздягатися для огляду їхніх татуювань, виявлення слідів, які можуть свідчити про участь у бойових діях (здебільшого це стосується чоловіків, але також є свідчення щодо подібного огляду жінок російськими військовими-чоловіками). Під час «фільтрації» дають заповнити анкету для внесення таких даних: серія, номер паспорта, ім'я, знайомство з представниками полку «Азов», СБУ, чи брала особа або її родичі участь у військових діях тощо.

Після цього забирають паспорти, беруть відбитки пальців і долонь, фотографують. За свідченнями депортованих українців, перевірки (фільтраційні заходи) проводили переважно місцеві слідчі, міліція так званої «ДНР» та російські прикордонники, але найжорсткіші допити були на кордоні з рф (Аналітичний звіт, 2023). На Херсонському напрямку фільтрацію виконують російські військові та слідчі фсб. Другий рівень фільтрації – «табори». Хоча фільтраційні заходи відбуваються на всій захопленій території України, фільтраційні табори здебільшого розташовані на окупованих територіях Луганської і Донецької областей. Другий етап – це основний вид фільтрації, після якого людину або відпускають, або затримують для

подальшої перевірки. У чергах на фільтрацію люди стоять багато днів і тижнів. Під час перевірки на них чиниться психологічний і фізичний тиск, є свідчення про випадки розстрілів. З Донецького напрямку фільтрація проходила в два етапи: первинна – в фільтраційних таборах на території так званої «ДНР» (території Донецької області, окупованої РФ до 24 лютого 2022 р.), вторинна – вже на території РФ. Зазвичай, примусове переміщення відбувалося через так звані «фільтраційні табори», розташовані в містах Донецьк, Макіївка, Сніжне, Торез (нині Чистякове), Шахтарськ, Харцизьк, Новоазовськ, Бердянськ та у селищах Нікольське, Безіменне і Юр'ївка. В Херсонській області перший етап «фільтрації» відбувався на облаштованих у цьому напрямку російськими військовими основних «фільтраційних пунктах» у Чонгарі й Армянську, надалі – у «фільтраційних пунктах» на тимчасово окупованій території Криму. У Луганській області «фільтрацію» проводили у міських та районних відділах так званого «МВС ЛНР», а також у «фільтраційних таборах» у Перевальському районі Луганської області, розташованому на базі колишньої Чорнухинської виправної колонії № 23 (для «фільтраційних» заходів був виділений окремий поверх). Відомі факти застосування російськими військовими фізичної сили (фізичні знущання, побиття), або навіть тортур струмом під час проведення «фільтраційних заходів». (Аналітичний звіт, 2023)

Є свідчення про факти смерті під час проходження «фільтраційних заходів» внаслідок застосування російськими військовими фізичної сили, а також про випадки застосування фізичної сили до жінок. За чисельними свідченнями, тим, хто пройшов «фільтрацію», видавали міграційні карти, саджали їх в автобуси та везли до Росії. Так, наприклад, багатьох жителів Маріуполя привозили до найближчого міста на території РФ – Таганрога. Українські громадяни, які опинилися на території РФ, РФ або тимчасово окупованого Криму, стикалися зі значними труднощами. Зокрема, це відсутність засобів для існування, неможливість обміняти гривні чи зняти кошти з банківських карток; відсутність одягу, гігієнічних засобів, медичного обслуговування і медикаментів; неможливість зв'язатися із рідними, отримати консультацію щодо подальшого перебування чи виїзду з території РФ. Це стає одним з факторів, що змушує депортованих українських громадян «погоджуватися» їхати до глибоко депресивних регіонів РФ. Наявна інформація свідчить про те, що українських громадян вивозять до Астрахані, Белгорода, Таганрога, Ростова-на-Дону, Тольятті, Тули, Набережних Челнів, Пензи, Сиктивкара, Находки, Чебоксар, а також розселяють у пансіонатах Самарської, Володимирської області (у місті Ковров), Підмосков'я (на дачах селища Жуково), Рязанської та інших областей. Також спостерігається тенденція до примусового вивезення українських громадян у віддалені регіони Росії. Так, 21 квітня 2022 р. у селище Врангель (18 тисяч мешканців) поїздом з Таганрога прибули 308 маріупольців та мешканців окупованих територій Донецької області,

зокрема 90 дітей, вагітні жінки, люди похилого віку, люди з інвалідністю. А всього у Примор'ї 14 ПТР (у містах Владивосток, Находка, Артем, Усурійськ). Важливо говорити про суттєве спрощення отримання громадянами України громадянства рф. Розміщення примусово переміщених громадян України у віддалених частинах рф також суперечить одному з основних принципів евакуації: евакуація є тимчасовою. Коли імперативні причини воєнного характеру припиняються, переміщеним особам заборонено перешкоджати повертатися додому, а окупаційна держава, яка депортувала цивільне населення на власну територію, не може обмежувати право особи покинути її в будь-який час.

У діях рф також є ознаки депортації та примусового переміщення, що кваліфікується як міжнародний злочин за статтею 8(2)(a)(vii), або 8(2)(b) (viii) Римського статуту Міжнародного кримінального суду. У разі наявності елементу широкомасштабного та систематичного нападу на цивільних осіб, депортація та примусове переміщення може кваліфікуватись як злочин проти людяності за статтею 7(d) Римського статуту. Зважаючи на те, що примусове переміщення населення або депортація окупаційною владою рф можуть бути кваліфіковані як злочин проти людяності та/або воєнний злочин відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду, правоохоронні органи України розпочали відповідні кримінальні провадження щодо примусового переміщення українських громадян за межі території України і разом із низкою правозахисних організацій документують такі порушення для передавання цих відомостей прокурору Міжнародного кримінального суду та в подальшому притягнення вищого політичного та військового керівництва рф до відповідальності. При цьому варто врахувати обмеження кваліфікації за національним законодавством України, адже Кримінальний кодекс не передбачає злочинів проти людяності, і єдиною можливою кваліфікацією за національним законодавством є стаття 438 КК («Порушення законів та звичаїв війни») і аналіз фактів як порушень законів та звичаїв війни. Станом на червень 2022 р. в Україні розслідувалося понад 20 кримінальних проваджень щодо примусового переміщення осіб на територію рф та республіки білорусь. З березня 2022 р. в Україні функціонує Національне інформаційне бюро для збору даних про жертв війни, яке також фіксує інформацію щодо фактів депортації та безвісного зникнення, зокрема, дітей (Зникла близька людина під час війни, 2022).

У червні 2022 р. Кабінет Міністрів України утворив Координаційний штаб з питань захисту прав осіб, депортованих або примусово переміщених у зв'язку із збройною агресією російської федерації проти України (Про утворення Координаційного штабу з питань захисту прав осіб, 2022). У Положенні про Координаційний штаб з питань захисту прав осіб, депортованих або примусово переміщених у зв'язку із збройною агресією російської федерації проти України визначені його завдання

сприяти координації діяльності всіх ланок державних органів, військових формувань, правоохоронних органів та громадських об'єднань з питань захисту прав осіб, депортованих або примусово переміщених у зв'язку із збройною агресією рф проти України, визначення шляхів і способів вирішення проблемних питань щодо захисту прав депортованих осіб (Про утворення Координаційного штабу з питань захисту прав осіб, 2022)

росія сьогодні насильно систематично депортує українців, зокрема дітей, із окупованих територій до рф. Ці дії супроводжуються знищенням документів і примусовою зміною громадянства, що ускладнює повернення депортованих в Україну. Багатьох дітей всиновлюють російські сім'ї, що є порушенням міжнародного права, зокрема Женевських конвенцій. рф переслідує мету – демографічно ослабити Україну та створити підконтрольні регіони, розчинити українську ідентичність через фізичне вивезення місцевого населення. Населення, яке чинить опір або відмовляється співпрацювати, піддається покаранням, ув'язненню, жорстоким репресіям або фізичному знищенню. Дії рф спрямовані на колонізацію, демографічну заміну населення та знищення української ідентичності через депортації, русифікацію та інформаційну війну.

Проблема депортації українських громадян була неодноразово висвітлена у доповідях міжнародних організацій та заявах міжнародних партнерів України. Так, у Проміжному звіті Бюро демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ) ОБСЄ щодо повідомлення про порушення міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини в Україні міститься заклик до російської федерації негайно припинити депортацію мирного населення з окупованих територій, скасувати процедуру «фільтрації» та забезпечити дотримання всіх наданих прав цивільним особам на територіях, які вона окупує. Інститут вивчення війни (ISW) у своєму звіті від 30 серпня 2022 р. дійшов висновку, що росія створює умови для примусової культурної асиміляції переміщених українців у рф, щоб стерти їхню українську національну ідентичність. У 2022 р. критично важливим постало нове питання незаконно утримуваних цивільних осіб (цивільні заручники), а також осіб, зниклих безвісти за особливих обставин та членів їхніх сімей в умовах збройної агресії проти України. Створення нових механізмів розслідування злочинів в Україні – важлива робота на фоні абсолютної неспроможності до реалізації наявних, які передбачені нормами міжнародного гуманітарного права, насамперед – Женевськими конвенціями. Саме ці документи регламентують норми міжнародного права щодо гуманного поводження під час війни, і саме їх дотримання рф свідомо ігнорує та порушує (Доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році., 2022).

Дослідження історико-соціологічного аспекту примусового переміщення

цивільного населення у періоди Другої світової війни та сучасної російсько-української війни дозволяє зробити кілька важливих висновків.

По-перше, обидва історичні приклади підтверджують, що пряме і структурне насильство, використане у війні спрямовані на руйнування соціальної структури, підриг національної ідентичності та демографічне послаблення суспільства. Зокрема, переселення мільйонів людей у періоди воєн стало інструментом для досягнення політичних та економічних цілей агресорів, таких як контроль над населенням, експлуатація його праці та поширення ідеологічного впливу.

По-друге, аналіз продемонстрував подібності між нацистською Німеччиною та сучасною російською політикою, особливо у використанні репресивних методів, включаючи депортації, примусову працю та створення принизливих умов для цивільного населення. Історичні паралелі дозволяють не лише глибше зрозуміти механізми цих злочинів, а й усвідомити необхідність нових міжнародних підходів для захисту цивільного населення у воєнний час.

По-третє, сучасна російсько-українська війна демонструє еволюцію форм насильства, зокрема у впровадженні інформаційно-психологічного тиску, використанні «фільтраційних таборів» і масштабній депортації дітей.

Ці методи свідчать про зростання масштабів порушень прав людини та поглиблення гуманітарної кризи. Аналіз цих подій не лише допомагає зрозуміти масштаби трагедії, а й спонукає до розробки нової стратегії міжнародного реагування.

Використана література:

1. Аналітичний звіт. Депортація громадян України з території ведення активних бойових дій чи з тимчасово окупованої території України на територію Російської Федерації та Республіки Білорусь. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/01/deportation_ukr.pdf
2. Антонюк Н. В. Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939-1944 рр.): За матеріалами періодичної преси. – Львів, 1997. – 232 с.
3. Бурім Д. В. Висвітлення діяльності Української установи довіри в Німецькій імперії (1938–1945) на сторінках періодичних видань української еміграції / Д. В. Бурім // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2010. – Т. 20. – С. 371–396.
4. Бурім Д. В. Джерела до історії діяльності Української установи довіри в Німеччині в 1938–1945 роках. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Burim_Dmytro/Dzherela_do_istorii_diialnosti_Ukrainskoi_ustanovy_doviry_v_Nimechchyni_v_1938_1945_rokakh.pdf
5. Виказки від УКК для робітників, які виїжджають на роботи. Виказки для

українських робітників // Львівські вісті. 1941. 19 листопада. Ч. 88. С. 3.

6. Виказки для робітників, що їдуть до Райху / Львівські вісті. Львів, 1942. 4 червня. Ч. 121. С.2.

7. Енциклопедія українознавства. Словникова частина: У 12 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів, 1996. – Т. 1. – 360 с.

8. Зникла близька людина під час війни: як повідомити інформацію НІБ. URL: <https://nib.gov.ua/news/znykla-blyzka-liudyna-pid-chas-viiny-yak-povidomyty-informatsiiu-nib/>

9. Інтерв'ю з А. Яник, записане у Торонто 20.11.2001 р. // Архів усної історії Інституту Історичних Досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка (АУІ ПД ЛНУ ім. І.Франка). – Ф. № 420.

10. Інтерв'ю з А. Варварук, записане у Торонто 31.10.2001 р. // АУІ ПД ЛНУ ім. І.Франка. – Ф. № 423.

11. Інтерв'ю з Л. Ковальчук-Качкою, записане у Торонто 28.11.2001 р. // АУІ ПД ЛНУ ім. І.Франка. – Ф. № 421.

12. Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – Т. 12. – 336 с.

13. Конвенція про примусову чи обов'язкову працю Міжнародної організації праці від 28.06.1930 № 29 (Ратифікація від 10.08.1956).

14. Конвенція про рабство від 25 вересня 1926 р. [Інтернет-ресурс].

15. Кубійович В. Том II. Мемуари. Роздуми. Вибрані листи // Упорядкування О. Шаблія. – Париж-Львів: Фенікс, Українська академія друкарства, 2000. – 1024 с.

16. Лапан Т. Діяльність українських громадських організацій на захист становища депортованих українських робітників III Райху // Етнічна культура українців. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2006. – С. 91-100.

17. Мартін Шульце Вессель, Ярослав Грицак. Україна і Німеччина у 20-му столітті. URL: <https://www.ukrainianhistoryportal.org/uk/>

18. Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність: Документи і матеріали 1899–1944. Том II: Церква і суспільне питання. Кн. I: Пастирське вчення та діяльність. – Львів: Місіонер, 1998. – XXV+571 с.

19. Паньківський К. Роки німецької окупації (1941–1944). – Нью-Йорк–Торонто, 1965. – 480 с.

20. Посвідка українського походження. Важне для українських робітників, що їдуть до Райху. 1943. 12 лютого. Ч. 30. С. 3.

21. Примусова праця, Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II). – Париж, Нью-Йорк, 1970. – Т. 6. – С. 2337-2345.

22. Романишин П. Історія української еміграції та українська католицька церква

в Німеччині / П. Романишин // Українці в Берліні (1918–1945). – Торонто, 1996. – С. 208–225.

23. Скиба Р. Українське Національне Об'єднання (УНО) в Німеччині. До генези постанови УНО / Українці в Берліні 1918–1945. – Торонто, 1996. – С. 177–183.

24. Суховерський М. Мої спогади. – К.: Смолоскип, 1997. – 318 с.

25. Spoerer Mark. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa 1939–1945. – Stuttgart, München. – S. 253.

26. Herbert Ulrich (Hg.): Europa und der “Reichseinsatz”: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938 – 1945. – Essen 1991. – 383.

27. Україна у Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких матеріалів (1942–1943): Т. 3. / Упоряд. В.М. Косика. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 383 с.

28. Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024: Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. Є. Головахи, С. Дембіцького. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2024. – 450 с.

29. Яріш В. Українська Установа Довір'я в Німеччині / Українці в Берліні 1918–1945. – Торонто, 1996. – С. 184–192.

References:

1. Analytical Report. Deportation of Ukrainian Citizens from Active Combat Zones or Temporarily Occupied Territories of Ukraine to the Russian Federation and the Republic of Belarus. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/01/deportation_ukr.pdf

2. Antoniuk, N. V. (1997). Ukrainian Cultural Life in the «General Government» (1939–1944): Based on Periodical Press Materials. Lviv. 232 p.

3. Burim, D. V. (2010). Coverage of the Activities of the Ukrainian Trust Institution in the German Empire (1938–1945) in the Periodicals of Ukrainian Emigration. Scientific Notes. Institute of Ukrainian Archival Studies and Source Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, Collection of Works of Young Scientists and Postgraduates. Kyiv, 20, 371–396.

4. Burim, D. V. (2010). Sources on the History of the Activities of the Ukrainian Trust Institution in Germany (1938–1945). URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Burim_Dmytro/Dzherela_do_istorii_diialnosti_Ukrainskoi_ustanovy_doviry_v_Nimechchyni_v_1938_1945_rokakh.pdf

5. Certificates from UKK for Workers Leaving for Work. Certificates for Ukrainian Workers. Lvivski Visti, 1941, November 19, 88, 3.

6. Certificates for Workers Going to the Reich. Lvivski Visti, Lviv, 1942, June 4,

121, 2.

7. Encyclopedia of Ukrainian Studies. Dictionary Part: In 12 Vols. / Edited by V. Kubyovych. Lviv, 1996, Vol. 1, 360 p.

8. Missing a Loved One During the War: How to Report Information to NIB. URL: <https://nib.gov.ua/news/znykla-blyzka-liudyna-pid-chas-viiny-yak-povidomyty-informatsiiu-nib/>

9. Interview with A. Yanuk, recorded in Toronto on November 20, 2001. Archive of Oral History, Institute of Historical Research, Ivan Franko National University of Lviv (AUI IID LNU named after I. Franko). File No. 420.

10. Interview with A. Varvaruk, recorded in Toronto on October 31, 2001. AUI IID LNU named after I. Franko. File No. 423.

11. Interview with L. Kovalchuk-Kachka, recorded in Toronto on November 28, 2001. AUI IID LNU named after I. Franko. File No. 421.

12. Koval, M. V. (1999). Ukraine in the Second World War and the Great Patriotic War (1939–1945). Kyiv: Alternative Publishing House, Vol. 12, 336 p.

13. Convention on Forced or Compulsory Labour of the International Labour Organization, June 28, 1930, No. 29 (Ratified August 10, 1956).

14. Convention on Slavery, September 25, 1926 [Internet Resource].

15. Kubyovych, V. (2000). Volume II. Memoirs. Reflections. Selected Letters. Edited by O. Shablui. Paris-Lviv: Phoenix, Ukrainian Academy of Printing, 1024 p.

16. Lapan, T. (2006). Activities of Ukrainian Public Organizations to Protect the Status of Deported Ukrainian Workers of the Third Reich. Ethnic Culture of Ukrainians, Lviv: Ivan Franko National University of Lviv, 91-100.

17. Martin Schulze Wessel, Yaroslav Hrytsak. Ukraine and Germany in the 20th Century. URL: <https://www.ukrainianhistoryportal.org/uk/>

18. Metropolitan Andrey Sheptytsky: Life and Work: Documents and Materials 1899–1944. Volume II: Church and Social Issues. Book 1: Pastoral Teaching and Activities. Lviv: Missioner, 1998, XXV+571 p.

19. Pankivskyi, K. (1965). Years of German Occupation (1941–1944). New York-Toronto, 480 p.

20. Certificate of Ukrainian Origin. Important for Ukrainian Workers Going to the Reich. 1943, February 12, 30, 3.

21. Forced Labour, Encyclopedia of Ukrainian Studies. Dictionary Part (EU-II). Paris, New York, 1970, Vol. 6, 2337-2345.

22. Romanyshyn, P. (1996). History of Ukrainian Emigration and the Ukrainian Catholic Church in Germany. Ukrainians in Berlin (1918–1945). Toronto, 208–225.

23. Skyba, R. (1996). Ukrainian National Union (UNO) in Germany. To the Genesis of UNO. Ukrainians in Berlin 1918–1945. Toronto, 177-183.

24. Sukhovskiy, M. (1997). Moi spohady [My Memoirs]. Kyiv: Smoloskyp, 318 p.

25. Spoerer, Mark. (1999). Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Foreign Civilian

Workers, Prisoners of War, and Detainees in the German Reich and Occupied Europe 1939-1945. Stuttgart, München, 253.

26. Herbert Ulrich (Hg.). (1991). Europa und der "Reichseinsatz": Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938 – 1945. Essen, 8.. Collection of German Materials (1942-1943): Vol. 3. / Ed. by V.M. Kosyk. Lviv: Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, 1999, 383 p.

27. Ukraine in the Second World War in Documents. Collection of German Materials (1942-1943): Vol. 3. / Ed. by V.M. Kosyk. Lviv: Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, 1999, 383 p.

28. Ukrainian Society in the Conditions of War. Year 2024: Collective Monograph / S. Dembitsky, O. Zlobina, N. Kostenko et al.; Edited by E. Holovakha, S. Dembitsky. Kyiv: Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine, 2024, 450 p.

29. Yarish, V. (1996). Ukrainian Trust Institution in Germany. Ukrainians in Berlin 1918–1945. Toronto, 184-192.

**The forced displacement of civilians:
A historical and sociological analysis of the experience of violence
in the Second World War and the Modern Russian-Ukrainian War**

T. D. Lapan

Ivan Franko National University of Lviv,
Lviv, 79000, Universytetska str. 1, room. 318,
tel. 0975486012, tetianalap@yahoo.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7727-6879>

O. S. Khymovych

Ivan Franko National University of Lviv,
Lviv, 79000, Universytetska str. 1, room. 318,
tel. 0978428932, o.khymovych@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9511-3435>

In the modern world, violence is transforming, remaining a powerful tool for controlling and achieving political and economic goals. The study of the phenomenon of violence during wars, which significantly changes the social, economic and cultural structures of societies, is of particular relevance. This article aims to reveal the mechanisms of violence directed against civilians in wartime, focusing on the historical and sociological analysis of forced displacement and labor. The study compares the experience of the Second World

In the modern world, violence is transforming, remaining a powerful tool for controlling and achieving political and economic goals. The study of the phenomenon of violence during wars, which significantly changes the social, economic and cultural structures of societies, is of particular relevance. This article aims to reveal the mechanisms of violence directed against civilians in wartime, focusing on the historical and sociological analysis of forced displacement and labor. The study compares the experience of the Second World War and the current Russian-Ukrainian war, looking at both direct forms of violence, such as forced displacement and deportation, and structural violence, which manifests itself in the creation of conditions that restrict basic rights and freedoms.

Particular attention is paid to the parallels between the totalitarian regimes of Nazi Germany and modern Russia, which used similar methods to achieve their ideological, political and economic goals. The methodological basis of the work is a comparative analysis, which allows us to trace the commonalities and differences between historical and contemporary cases of forced displacement of civilians. The author examines the role of violence as a factor in the destabilization of society and a way to undermine national identity through demographic weakening and the destruction of the social structure.

The article is based on modern studies of the phenomenon of war, in particular, on the concept of “new wars” by Mary Kaldor, which analyzes the essence of war in the globalized world and highlights its differences from classical interstate conflicts. The “new wars” are characterized by blurred boundaries between war, organized crime and political violence, as well as the involvement of non-state actors. The forced displacement of millions of people due to hostilities is a common feature of many wars, including World War II and the Russian-Ukrainian war, which raises the issue of violence against civilians.

Analyzing historical parallels allows us to better understand the nature of violence against civilians, its mechanisms and consequences for society. It is important to consider not only the scale and forms of forced displacement, but also how this phenomenon reflects profound social, economic, political and cultural changes. The topic of the article is extremely relevant, as the modern world has many more international instruments to protect civilians, but these mechanisms are often ineffective. The analysis of historical and contemporary examples can serve as a basis for developing new approaches to protect civilians in conflict zones and minimize forced displacement.

The application of the comparison method to the displacement of the population to the Third Reich and to the territory of the Russian Federation is complex and depends on the context of historical events. It allows us to identify similarities in the methods of repressive regimes, such as the use of forced labor for economic purposes and resettlement as an instrument of ideological control. On the one hand, comparisons can lead to oversimplification of complex historical phenomena, so it is important to take into account the context of events. On the other hand, it is clear that the context of the wars is different, but the form of violence remains the same - displacement/eviction/deportation/exploitation.

Population displacement has always been used as a tool to break down identities, demoralize the population, and destroy possible resistance. A comparison of the forced

labor of Ukrainians during World War II with the current events of the Russian-Ukrainian war has both similarities and important differences. Both cases demonstrate the use of identical instruments of violence (forced displacement and forced labor), repression, and ideologies as tools to achieve political and economic goals.

Key words: violence, forms of violence, violence and war, “new wars”, violence against civilians, instruments of violence, forced displacement, forced labor, comparative method of research, World War II, russian-Ukrainian war.

Стаття надійшла до редколегії 18.09.2024

Прийнята до друку 03.10.2024